

بررسی نقش چلیپا در تزئینات هنر معماری ایران

چکیده:

اگر برای معماری روحی در نظر بگیریم، بدون شک در معماری ایرانی بخصوص معماری اسلامی تزئینات بناها مانند روحی خواهند بود که سازه بناها را در برگرفته اند. معماران ایرانی همواره از نقوش، شکل ها و تصاویر در تزئینات بناها استفاده می نمودند و در واقع با به تصویر کشیدن آنها به بیان باورها و عقاید دینی و مذهبی و فرهنگ مردمان خود می پرداختند. نقش های چلیپایی در دوره های قبل از اسلام و همچنین در تزئینات معماری دوره اسلامی از جایگاه ویژه ای برخوردار می باشد. معماران ایرانی از همان ابتدا به میزان اهمیت و ارزش این نقش پی بردند و با استفاده از آن در تزئینات بناها آن را به یکی از عناصر اصلی تزئینات در دوره اسلامی تبدیل کردند. بررسی فلسفه پیدایش، علل ظهور نقش چلیپا و نیز جایگاه آن در تزئینات معماری ایرانی، اسلامی و بخصوص علت استفاده این نقش در تزئینات بنای مناره ها و آرامگاه ها از اهداف این نوشته می باشد.

مقدمه

چلیپا به دو خط متقاطع و عمود بر هم گفته می شود. در مورد نحوه پیدایش این نقش، معانی و مفاهیم آن، نظرات متفاوتی بیان شده است. ولی همانطور که شکل آن در ادوار مختلف متفاوت بوده، نباید انتظار داشت که این نقش در تمامی دوره ها و فرهنگ ها یک معنی واحد داشته باشد، ولی گفته می شود که این نقش در ادوار مختلف نشانه خوشبختی، اتفاق خوب، آرزوهای خوب و طول عمر و دارای نیروی فزاینده خیر و برکت و سلامت بخشی بوده است. به عنوان مثال این نقش در دین بودایی نشانه ای از حقایق چهارگانه بودا و در میان سرخپوستان نمادی از چهار جهت مقدس دنیا بوده است. در چین نیز از دوران کهن سمبل جادویی بوده که مردمان را از بدبختی نجات می داده است. در مصر باستان خدایان را با نقش چلیپا می کشیدند که سمبلی از جاودانی بود.^۱ در زبان سانسکریت به این نقش «سواستیکا» به معنای هستی نیک گفته می شود.

۱. خاستگاه نقش چلیپا

انسان های اولیه با مشکلات بی شماری روبرو بودند، آتش می توانست پاسخ خوبی برای رفع این مشکلات باشد زیرا آتش تاریکی را به روشنایی، ایجاد گرما و... تبدیل می نمود.^۲ انسان های اولیه با قراردادن دو تکه چوب به صورت متقاطع و سپس سایش بر روی هم آتش را ایجاد می نمودند.^۳ شاید یکی از دلایل به وجود آمدن نقش چلیپا همین دو چوب باشد. از سوی دیگر انسان ضعیف به سبب فرار از قهر نیروهای طبیعی و به دلیل نداشتن آگاهی صحیح، نیک و بد خود را به خورشید و ستارگان نسبت می داد.^۴ انسان های اولیه آسمان را که جایگاه ستارگان است به عنوان خدا برمی گزیدند و آن را می پرستیدند. بنابراین هر چه نمادی از آسمان بود در زندگی خود به کار می گرفتند.^۵ از دیدگاه نیروهای آسمانی و مینوی چلیپا نمایانگر خوشبختی، آشتی و نیروی زندگی بخش می باشد. از دید نیروهای مادی نمایانگر پیوند با خورشید و ماه و آخشیش های چهارگانه «آب، باد، آتش و خاک» می باشد.^۶

۱ - فرهادی، ۱۳۷۹، ص ۳۷

۲ - قائم، ۱۳۸۸، ص ۴۱ و ۴۲

۳ - مشیر، ۱۳۸۸، ص ۲۲

۴ - باصری؛ شاقولی؛ گودرزی؛ رضانیا؛ سلمانیان؛ طالبی، ۱۳۹۲، ص ۱

۵ - مشیر، ۱۳۸۸، ص ۲۲

۶ - سید علی زاده؛ شیشه بری، ۱۳۸۹، ص ۲۸

تصویر ۱- آخشیج های چهارگانه

در ایران باستان چنین نشانه ای را گردونه مهر یا گردونه خورشید می نامیدند. گردونه مهر سمبل خورشید و خوش اقبالی می باشد. نشانه گردونه مهر از هزاران سال پیش در میان اقوام آریایی پیدا شده است.^۷

• مفهوم عدد چهار در چلیپا

بعضی عددها در بعضی جوامع با توجه به علل فرهنگی مورد توجه هستند. یکی از آن ها، عدد چهار در فرهنگ ما می باشد. چلیپا در حقیقت تداعی کننده شکل مربع در ذهن است. مربع دارای چهار ضلع با چهار زاویه مساوی می باشد و زمانی که دو عمود منصف آن رسم شود شکل چلیپا را به وجود می آورد. قطرهای مربع چهار مثلث مساوی را ایجاد می کند که این شکل از لحاظ معماری و ساختمان سازی از پایدار ترین اشکال می باشد. چهار یعنی کلیت، تمامیت، یکپارچگی، زمین، عقل، اندازه، تبعیت و عدل.

- در تفکر فیثاغورث چهار عدد کمال، تناسب، موزونی، عدالت و عددی مقدس است.
 - در دین اسلام در قرآن بسم الله الرحمن الرحیم این کلام معجزه گر حق تعالی، از چهار کلمه تشکیل شده است.
 - شیطان نیز از چهار جهت راست، چپ، جلو و عقب به صورت عرضی و به موازات محور افقی به گمراه کردن انسان ها می پردازد.^۸
- درباره جهات جغرافیایی باید گفت که عدد چهار نشانگر چهار جهت اصلی است. اعتقاد گذشتگان به پدید آمدن جهان از چهار عنصر اصلی آب و آتش و باد و خاک نیز ارتباط با عدد چهار را نشان می دهد. تقسیم سال به چهار فصل هم اهمیت اعداد را به نمایش می گذارد. همچنین در اصلاح های معماری نیز بسیار با واژه های چهارباغ و چهار صفا و چهار سو و چهار ایوان و چهار بخش سرو کار داریم.^۹ نقش چلیپا بر روی آثار در دوره های مختلف تاریخی در سرتاسر دنیا دیده می شود.^{۱۰} نماد چلیپا برای اولین بار در پنج هزار سال پیش از میلاد در خوزستان یافت شد. این نشان از این موضوع دارد که این نقش دارای ریشه ای کهن در ایران می باشد. یکی از نمونه های پیدا شده از نقش چلیپا، در شوش می باشد که مربوط به هزاره چهارم قبل از میلاد است که نقش یک بز کوهی بر روی سفال است و درون خمیدگی شاخ بز یک چلیپای شکسته دیده می شود.^{۱۱} شاخ قوچ و بز کوهی بر روی ظروف

نشانی از دلیری، فراوانی، توانایی و دورکننده چشم شور بوده است.^{۱۲}

تصویر ۲- نقش چلیپای شکسته در شوش^{۱۳}

^۷ - کشتگر، ۱۳۹۱، ص ۶۳

^۸ - اسفندیاری، ۱۳۸۸، ص ۶

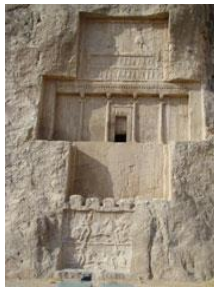
^۹ - قائم، ۱۳۸۸، ص ۳۲

^{۱۰} - مشیر، ۱۳۸۸، ص ۲۲

^{۱۱} - کشتگر، ۱۳۹۱، ص ۶۵ و ۶۴

^{۱۲} - مشیر، ۱۳۸۸، ص ۲۲

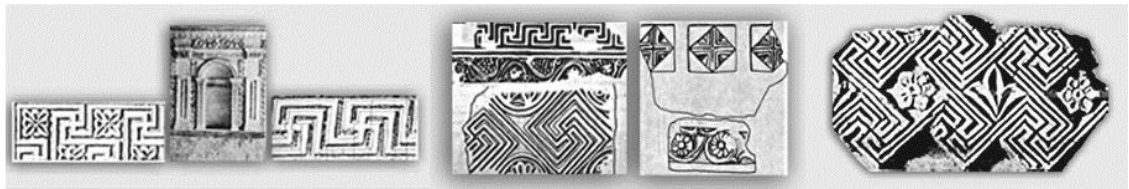
^{۱۳} - <http://alifa.mihanblog.com/post/5>

نقش رستم

تصویر ۳- نقش چلیپا در سفالینه دوره اشکانی^{۱۴}

تصویر ۴- نقش چلیپا در فاصله میان گل و برگ، کاخ تیسفون - گچبری در قلعه یزدگرد با نگاره چلیپای شکسته - طاقچه گچبری شده با چلیپا^{۱۵}

۱. بررسی نقش چلیپا در تزئینات هنر معماری دوره اسلامی ایران

به کار بردن نقوش چلیپایی در تزئینات معماری ایران بیان کننده وجود رابطه خاص بین نقوش چلیپایی، آرامگاه ها و مقابر مذهبی اسلامی است. نقوش چلیپایی در این مکان ها همراه با سایر نقوش هندسی به کار برده شده است. هنرمندان ایرانی علاقه ای خاص به ایجاد این نقش بر روی مناره ها داشتند، به گونه ای که در برخی موارد سراسر بدنه مناره را با این نقش تزئین می کردند. بیشترین تحولات نقش چلیپا در دوره سلجوقی تا تیموری روی داد.

• نقوش چلیپایی از اوایل دوره اسلامی تا دوره سلجوقی

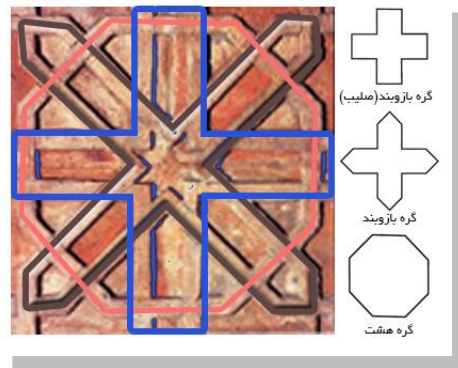
از کاربرد نقش چلیپا در تزئینات معماری اوایل دوره اسلامی اطلاعات چندانی در دست نیست، به احتمال زیاد براساس تفکرات و موانع دینی این نقش بطور کامل از بین رفته است.

نمونه مربوط به دوره سامانیان می باشد که در حال حاضر در موزه متروپولیتن نگهداری می شود. این نقش شامل دو چلیپا با بازوهای برابر که بر روی هم قرار گرفته، یک ستاره هشت پر و نیز نقش خورشید در مرکز کاشی که بیش از همه آن را به نماد های

^{۱۴} - کشتگر، ۱۳۹۱، ص ۶۷

^{۱۵} - همان، ص ۶۷

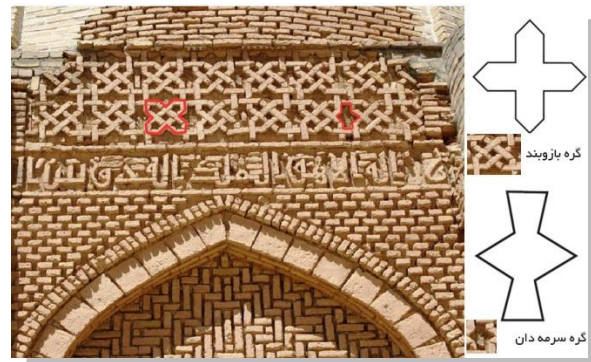
کیهانی مرتبط می سازد.^{۱۶} در ادامه تحلیل نقش این کاشی می توان این موضوع را بیان نمود که، در نقش آن، سه نوع گره سازی به نام های گره بازوبند(فرم چلیپایی-صلیب)، گره بازوبند و گره هشت استفاده شده است.^{۱۷}

تصویر ۵- کاشی مربوط به دوره سامانیان^{۱۸}

• نقوش چلیپایی دوره سلجوقی

معماری سلجوقی موقر و نیرومند و دارای ساختاری بغرنج بود. کار با آجر از زمان سلجوقی هم از جهت زیبایی و هم از جهت ساختاری به حد کمال رسید به گونه ای که در آن زمان همتایی نداشت.^{۱۹} یکی از مهمترین تحولات در نقوش چلیپایی ورود آن به تزئینات معماری آرامگاهی است. که از نمونه های اولیه آن می توان به ضلع هفتم و هشتم برج های خرقان اشاره نمود.^{۲۰}

تصویر ۶- نقش و گره برج خرقان^{۲۱}

انسان با دیدن پرواز پرندگان و آزاد بودن آنها چلیپا را نشان واره ای گرفته که با کندن از زمین به خلوتگاه خورشید می رسد. یک فلسفه قدیمی وجود دارد که مردمان باستان روح مرده را به پرنده ای تشبیه می کردند که به آسمان پرواز می کند و پرنده را به شکل چلیپا ترسیم می کردند و به همین دلیل چلیپا نماد روح گردید. هنرمندان حجار در دوره اسلامی هنگامی که آرامگاهی را می ساختند با فرض اینکه چلیپا نماد روح است بنا را با این نقش تزئین می کردند. یکی از مناره هایی که از نقوش چلیپایی در حجم وسیعی استفاده نموده مناره مسجد تاریخانه دامغان می باشد. نقوش چلیپایی در این مناره به این صورت می باشد که در قسمت پایینی مناره این نقش در ابعاد کوچکتر، ولی با صعود به قسمت فوقانی مناره ابعاد نقش چلیپا افزایش می یابد. از دیگر نمونه های این نقش می توان مناره مسجد علی اصفهان و مناره مسجد جامع نائین را نام برد.^{۲۲}

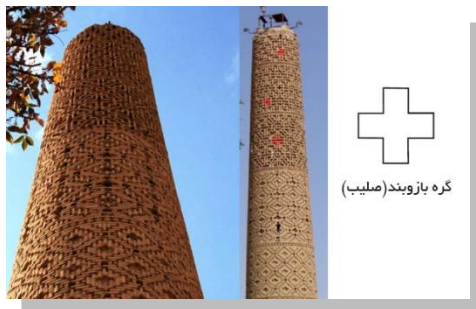
^{۱۶} - همان، ص ۱۷

^{۱۷} - نگارنده

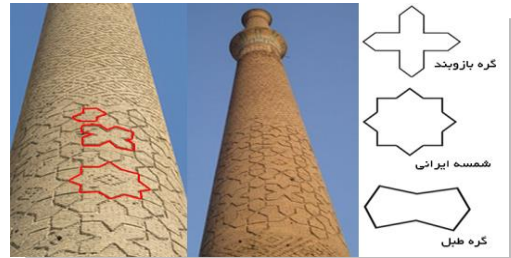
^{۱۸} - رضالو؛ ایرملو؛ میرزا آقاجانی، ۱۳۹۳، ص ۱۷

^{۱۹} - معماری ایران، آرتور پوپ، ص ۱۰۲ و ص ۱۳۹

^{۲۰} - رضالو؛ ایرملو؛ میرزا آقاجانی، ۱۳۹۳، ص ۱۹

تصویر ۷- نقش و گره مناره مسجد تاریخانه دامغان^{۲۳}

از سایر بناهای این دوره که از نقوش چلیپایی استفاده نموده می توان به سردر ورودی رباط شرف، اشاره کرد.^{۲۴} رباط شرف در نزدیکی سرخس و در شاه راه بغداد-مرو ساخته شده است

تصویر ۸- تزئینات سردر رباط شرف^{۲۵}

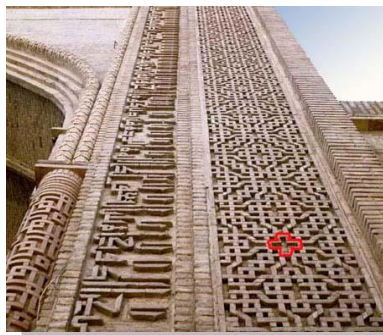
• نقوش چلیپایی در دوره تیموری

از دوره تیموری نمونه ای اندکی وجود دارد که یکی از نمونه های آن مسجد جامع یزد می باشد. در این بنا در دو قسمت از طرح چلیپایی شکسته استفاده شده است. از دیگر نمونه ها مدرسه غیاثیه خرگرد می باشد که طرح آجرکاری این نقش بسیار مشابه سردر ورودی رباط شرف است این بنا یکی از شاهکارهای معماری دوره تیموری می باشد که توسط استاد قوام الدین شیرازی آغاز و توسط استاد غیاث الدین به اتمام رسید.^{۲۶} در تحلیل نقوش مدرسه غیاثیه خرگرد می توان نوعی گره سازی با عنوان گره بازوبند(صلیب) را مشاهده نمود.

^{۲۴} - رضالو؛ آیرملو؛ میرزا آقاجانی، ۱۳۹۳، ص ۲۰

^{۲۵} - پرتال جامع آستان قدس رضوی

^{۲۶} - صادقی؛ احمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹

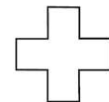

گره بازوبند (میلیب)

تصویر ۹- مدرسه غیائیه خرگرد^{۲۷}

• نقوش چلیپایی در معماری دوره ایلخانی

در این دوره علاوه بر چلیپای خطی، چلیپای شکسته نیز در مناره ها مشاهده می شود. از نمونه های آن می توان به منار قوشخانه اشاره نمود که سراسر بدنه آن را نقوش چلیپایی پوشانده است. مناره مسجد جامع سمنان نیز دارای تزئیناتی از نقوش چلیپایی است.^{۲۸}

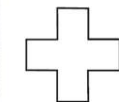

گره بازوبند (میلیب)

تصویر ۱۰- منار مسجد جامع سمنان^{۲۹}

• نقوش چلیپایی در دوره صفوی

آخرین و زیباترین نقوش چلیپایی را می توان در دوره صفویه مشاهده نمود. یکی از بهترین نمونه های آن بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی می باشد. این بنا با ترکیب چلیپا و چلیپای شکسته در کاشی کاری اجرا شده است.

گره بازوبند (میلیب)

تصویر ۱۱- تزئینات بقعه شیخ صفی^{۳۰}

• نقوش چلیپایی دوره زند و قاجار

از بناهای دوره زندیه که از نقوش چلیپایی استفاده شده می توان به تزئینات هشتی ورودی مسجد وکیل شیراز و نیز بدنه بیرونی یکی از برج های ارگ کریمخانیه اشاره نمود. در دوره قاجار نیز می توان به مناره بقعه آرامگاه شاه نعمت اله ولی اشاره کرد که سرتاسر این مناره از کاشی های سیاه و سفید با نقوش چلیپایی خطی تزئین شده است.^{۳۱}

^{۲۷} - http://www.aftabir.com/e_card/photo/1328/

^{۲۸} - رضالو؛ ایرملو؛ میرزا آقاجانی، ۱۳۹۳، ص ۲۱

^{۲۹} - <http://majid1gh.blogfa.com/post/21>

^{۳۰} - رضالو؛ ایرملو؛ میرزا آقاجانی، ۱۳۹۳، ص ۲۳

^{۳۱} - رضالو؛ ایرملو؛ میرزا آقاجانی، ۱۳۹۳، ص ۲۳

تصویر ۱۲- بقعه شاه نعمت الله ولی^{۳۲}

۲. نتیجه گیری

نماد چلیپا از جمله نشانه های کهن سرزمین ایران و از جمع نقوش بکار رفته در تزئینات معماری ایران و معماری اسلامی است. از جمله معانی آن می توان به آتش، خورشید، گردونه مهر، همچنین نمادی از عناصر اربعه (آب، باد، آتش، خاک) و روح، نام برد. آنچه به قطع یقین می توان گفت این که ارتباطی خاص بین این نقش با مناره ها و معماری آرامگاهی وجود دارد و هنرمندان ایرانی علاقه ای خاص به استفاده از این نقش در تزئینات معماری آرامگاهی و مناره ها دارند.

منابع

- فرهادی، مرتضی: «مازنجیل، نشانه شناسی و ردیابی فرهنگی». کتاب ماه هنر، شماره ۲۳ و ۲۴-مرداد و شهریور ۱۳۷۹.
- رضالو، رضا؛ آیرملو، یحیی؛ میرزا آقاجانی، اسدالله: «مطالعه سیر تحول نقوش چلیپایی در تزئینات معماری دوره اسلامی ایران و زیبایی شناسی و نماد شناسی آن». نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی: دوره ۱۸، شماره ۱، بهار ۱۳۹۲.
- قائم، گیسو: «پیام چلیپا بر سفالینه های ایران». دو فصلنامه صغه: سال نوزدهم، شماره ۴۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.
- مشیر، حمیدرضا: «چلیپا جاودانه جهانی». ماهنامه ایرانا: سال پنجم، شماره ۲۸، آذر و دی ۱۳۸۸.
- جمالی باصری، مرضیه؛ شاقولی، مجتبی؛ گودرزی، امیر؛ رضانیا، رضا؛ سلمانیان، ربابه؛ طالبی، محمدحسین: «بررسی نقش و جایگاه چلیپا در تاریخ هنر با تاکید بر مسجد جامع اصفهان». سومین همایش ملی معماری داخلی و دکوراسیون موسسه آموزش عالی آزاد دانش پژوهان، سال ۱۳۹۲.
- سید علی زاده، سید احمد؛ شیشه بری، سعید: «وجود پیدایش چلیپا و نقش آن در معماری». فصلنامه یزد و یزدی ها، سال دوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۸۹.
- کشتگر، ملیحه: «بررسی تطبیقی چلیپا به عنوان نماد دینی در تمدن های ایران باستان بین النهرین، هند و چین». فصلنامه علمی- پژوهی هنرهای تجسمی نقش مایه: سال پنجم، شماره دوازدهم، پاییز ۱۳۹۱.